

Miből lesz a szubjektum?

NEÜZSDGEZAALOV HANEM
SIMOGASADAGYÁLNEKI
SZÉNÁTAGYÁLNEKIV
IZETASZTANPEDIG
EZEZSDBEAISTALÓBAZ
ÀRDBEÈSKIVANYÁLLOE
STÈTLÒESTÈTLOVASCKA
M

Sipos Ádám munkája

Miből lesz a szubjektum? Posztszemiotikai bevezető.

i.

A beszélő szubjektum keletkezési rendjének jeleméleti megfontolásokra alapozott vizsgálata a hetvenes évek óta egyre határozottabb helyet foglal el a posztstrukturalista kritikai gondolkodásban. A jelentésalkotás és a szubjektum viszonyának, a jelölés biológiai és társadalmi modalitásainak elméletei folyamatosan alakítják a szubjektivitásról, a szövegszerűségről, a kommunikációról vallott elképzeléseket. A jelen válogatás a szubjektumelméletek néhány jellegzetes szövegét tartalmazza, és körvonalakban szemléltetni kívánja a szubjektum (poszt)szemiotikájának fő részterületeit.

ii.

Miért poszt? Miféle szemiotikán lehetünk túl, legalábbis ebben a válogatásban? És miért szemiotika még mindig?

Túl vagyunk egyfelől azon a strukturalista szemiotikán, amely mechanikus módon próbálja leírni a jelentésalkotásnak a szubjektum és a nyelvi elemek mint *zárt, önálló egységek* közötti folyamatát. Másfelől mind hangsúlyosabban körvonalazódik a posztstrukturalista kritikai gondolkodásban az az elméleti vállalkozás, amely decentralizálja és dekonstruálja a kartézianus hagyomány önazonos, történelem feletti szubjektumát, a jelentés és a szubjektum viszonyát pedig azok *keletkezési rendjében*, produktív *folyamatként* igyekszik megérteni. Ez az interdiszciplináris elmélet lenne *a szubjektum sze-*

miotikája, amely éppen azért marad szemiotika, mert számos kritikai területet átölelő általános kísérlet, attitűd inkább, semmint a posztstrukturalista kritika egyik irányzata. A szubjektum keletkezési rendszerének összetett elmélete különféle megközelítések által kidolgozott részelméletekből állhat össze, így magába foglalhatja a szubjektum *mikrodinamikájának* főként szemiotikai-pszichoanalitikai megközelítéseit, valamint a szubjektum *makrodinamikájának* szociológiai-ideológiai leírásait. Ezek a szubjektumelméletek egyelőre sokszor csak kiegészítői egymásnak.

iii.

A szemiotikai értelemben vett szubjektumelméletek alakulásának hosszú története van, még ha csak a legismertebb elméletalkotók közül számlálunk is elő néhányat. A „forradalmi fordulatot” kétség kívül Sigmund Freud hajtotta végre, akinek pszichoanalitikai rendszerében a szubjektum már nem egységes birtoklója a jelentésalkotás valamennyi szintjének és elemének, hanem egy *heterogén szerkezet*. Jacques Lacan aztán összeházasítja a pszichoanalízist és a strukturalista nyelvészetet, a szubjektumot pedig *alárendeli* a jelölő működésének, amely nem a valóságot teszi elérhetővé a szubjektum számára, hanem a szubjektumot jelöli más jelölőknek. A szubjektum a vágy motorjával egyre csak utazik a jelölők láncolatán, a referens, de még a jelölt is mindinkább kicsúszik a képből. Emile Benveniste rámutat, hogy a szubjektivitás *nyelvi kategória*, de figyelmen kívül hagyja, hogy létrehozásának szabályait nem a szubjektum irányítja a nyelven keresztül vagy „annak segítségével”. Louis Althusser kidolgozza az ideológiai *interpelláció* elméletét; az interpelláció az a működés, amellyel az ideológia apparátusai megszólítják, viszonyulásra készítetik a szubjektumot, akit a megszólítottásra adott válasza, a viszonyrendszert elfogadó reagálása rögzít a társadalmi pozícióban. Michel Foucault feltárja a szubjektivitás és a hatalom összefüggéseit, a szubjektum szerkezetét irányító *diskurzív technológiák* logikáját és ökonómiáját. Ez a néhány név is jelzi, hogy a szubjektum kritikája a század második felében egyszerre folyik pszichoanalitikai, nyelvészeti, társadalomtörténeti síkokon.

iv.

A beszélő szubjektum konstituálódását történelmileg sajátos hatalmi technológiák határozzák meg, melyek a társadalomban intézményesítik a diszkurzusok területeit, és azokon belül a lehetséges jelentések áramlását irányítják. A szubjektumnak diszkurzív gyakorlatok által kijelölt, ideológiailag meghatározott helyzeteket kell elfoglalnia ahhoz, hogy hozzáférjen a valóság (egyfajta) ismeretéhez, tudásához, és hogy önmaga identitását és identitásának környezetét kijelenthesse. A szubjektivitás diszkurzív működések funkciója és terméke: a szubjektum jelölő gyakorlatokban jelenti ki önazonosságát, de mindig már az ideológiai „igazságrezsimek” (Foucault) által elosztott szabályokon belül. A klasszikus hierarchia megfordul: a szubjektum a nyelv produktuma.

Ez a tézis arra enged következtetni, hogy az elméletben a szubjektum státusa elsősorban a jelölés és a beszélő szubjektum közötti hierarchiától függ. A posztstrukturalista elméletek számos stratégiát (szemiotikai, pszichoanalitikai, politikai, etikai) alkalmaznak, hogy a nyugati metafizikai kartéziánus, önazonos és történelemtől függetlenül „emberi” szubjektumát decentralizálják, és létrehozzák a szubjektum materiális, társadalmi és pszichológiai konstituálódásának összetett elméletét. Ennek a kísérletnek figyelembe kell vennie nemcsak a szubjektum társadalmi-történelmi makrodinamikáját, hanem pszichoanalitikusan megalapozott mikrodinamikáját is, amely a szubjektivitás „felbukkanását” a tudatban a szimbólum megjelenésével és működésével magyarázza. Mivel a Szimbólum, a társadalmi viszonyrendszereket artikuláló *kulcsjelölő* mindig egy történelmileg sajátos Szimbolikus Rendhez (Lacan) tartozik, a szubjektum makrodinamikájának történelmi vizsgálata és mikrodinamikájának pszichoanalitikai elemzése nem választható el egymástól: a kettő mindig ugyanannak az éremnek — a Szimbolikus öntőformájába „jelvésett” szubjektumnak — a két oldala.

A történelmi, társadalomtörténeti megközelítést válogatásunkban Michel Foucault írása képviseli. A hatalom és a szubjektum kölcsönviszonyát elemző munkáiban Foucault kimutatja, hogy a hatalmi technológiák a szubjektumot a *kirekesztés* elvére alapuló rendszerekben helyezik el, meghatározva, hogy a valóság mely részei válhatnak a kultúra formájában strukturálttá a szubjektum számára. Elhelyezik a szubjektumot a jelentésalkotás tereiben: *tudás és bata-*

lom elválaszthatatlanná válik, az információáramlás és -szűrés a szubjektivitás meghatározó tényezője lesz. A modern szubjektum genealógiájának felvázolásával Foucault rávilágít, hogy a társadalomtudományokban az „individuum” központi szerepe viszonylag új fejlemény, amely a 17. és 18. század fordulóján azért alakult ki, mert szükségessé vált a valóság és benne az emberi jelölő helyének újfajta elrendezése és osztályozása.

A hatalmi technológiák szerkezete a hatalom és a szubjektum reciprocitására épül, és ennek a kölcsönviszonynak az erővonalai változó elrendeződéseket mutatnak. A technológiák történetében megfigyelhető egy elmozdulás a nyíltan elnyomó, a látványosságot taktikaként felhasználó hatalmi berendezkedésektől az alárendelés (subjection) kifinomultabb szerkezetei felé, melyekben a valóság és a szubjektivitás diszkurzív áruvá tétele olyan stratégia, amely a szubjektum (tudatalattijának) pszichológiáját használja ki.

A 18. századra egy új hatalmi ökonómia kialakulása megváltoztatja a hatalom erővonalainak elrendeződését a társadalomban. A hatalmi technológiák térszerkezete függőleges helyett vízszintes lesz, a szubjektumot tárgyiasító új osztályozási eljárások pedig arra törekednek, hogy ne csupán egy metafizikus hatalmi központ (Isten, király) látványos jelenlétét éreztessék a társadalomban (kivégzések, felvonulások, stb.), hanem behatoljanak a diszkurzusok minden területére, és létrehozzák a *szubjektivitás újfajta hermeneutikáját*. A modern állam-társadalmak a gyónás keresztény gyakorlatából öröklék ezt a stratégiát; ezért nevezi Foucault a modern társadalmakat *a gyónás társadalmainak*. A szubjektum szüntelen feladata ettől fogva az lesz, hogy ne a hatalom transzcendentális központjához viszonyuljon, hanem saját szubjektivitásához, amelyről folyton a helyes tudást, az egyetlen, társadalmilag kialakított és elfogadott igazságot kell létrehoznia. Ez az eljárás a keresztény gyónás lényege is, melynek során a szubjektum újra elbeszéli önmaga történetét az üdvözülés abszolút tekintélye, a lelkipásztor előtt, aki aztán elmondja neki, mi lenne a helyes változat, az igaz történet (a hitről, szexualitásról, vágyról, hatalomról, stb.). A gyakorlat kiterjedtebbé válik a modern kultúrában, ahol az üdvözülés garanciája az Állam lesz.

v.

A szubjektum konstituálódásának történelmi vizsgálata megvilágíthatja azoknak a diszkurzív gyakorlatoknak a működési logikáját, amelyek a társadalmi szubjektum helyzeteinek szerkezetét kialakítják. Ez a megközelítés azonban nem hatol bele a szubjektum belső szerkezetébe, abba a működésbe, amely a nyelvhasználaton, jelölőkön keresztül hozza létre a tudatban a szubjektivitás érzetét. A szubjektum mikrodinamikájának elmélete adhat számot arról, hogyan válik a szubjektum képessé a nyelvhasználatra, és hogyan hozza létre a szimbolikus rend behatolása a szubjektum pszichoszomatikus rendszerébe a szubjektivitás speciális beszédhelyzetét. Ezt az irányultságot szemlélteti Julia Kristeva írása. Kristeva a nyelvészettel ötvözött lacani pszichoanalízist felhasználva dekonstruálja a hagyományos filológia és grammatika „kompetens” szubjektumát, valamint a husserli fenomenológia transzcendentális szubjektumának metafizikáját, hogy lehatolhasson a jelentés és a szubjektum keletkezési folyamatának lehetséges magyarázatáig.

Lacan elméletében a szubjektum veszteségeken keresztül konstituálódik: az önreflexióhoz szükséges különbségek, elkülönültségek rendszere a tudatban az elsődleges ösztönenergiák elfojtásán és a vágy tárgyainak elvesztésén keresztül alakul ki. Ahhoz, hogy önmagához mint a külvilágtól különálló egységhez tudjon viszonyulni, a szubjektumnak be kell illesztődnie egy olyan jelölő rendszerbe, ahol a szubjektum hiányzik a jelölőből. A jelölő a szubjektumot más jelölők számára képviseli egy szimbolikus láncolatban, és azoknak az ösztönenergiáknak a helyettesítőjeként jelenik meg, melyek elfojtásokon (főként az anyával való azonosság, nem-különállóság elfojtásán) keresztül a tudattalanba kerülnek. A szubjektum, amely itt a jelölők jelöltjévé válik, elcsúszik a jelölők láncolatán, és vágyakozása nem tud többé közvetlen kapcsolatot teremteni a valósággal.

Mindebből az következik, hogy a szubjektum legalapvetőbb élménye a hiány: a jelölő a külvilágnak, a vágy tárgyának, a Másiknak a helyén úgy jelenik meg, mint az egyetlen lehetőség az elvesztett Valós visszaszerzésére, és a szubjektumban lévő hiány kompenzálására készítő vágy lesz a jelölés alapvető motorja. Ezért elengedhetetlen, hogy a szubjektum hiányozzon a jelölőből: a jelölő a szubjektum felett kell, hogy álljon, hogy rajta keresztül a szubjek-

tum önmagához mint a Másiktól különálló entitáshoz viszonyulhasson. A jelölő működése független, önálló logikával és szintaxissal bír, amelyet a történelmileg sajátos Szimbolikus Rend, a társadalom szemitoikai rendszere irányít. A társadalom viszonyrendszerei olyan szimbolikus kulcsjelölőkön keresztül artikulálódnak, mint amilyen a patriarchális rendben a hatalom metaforája, a Fallosz, vagy az Apa Neve. Éppen ezért a társadalmi pozíciók ugyanúgy kizárólag különbségekre és negatív értékekre épülnek, mint a nyelv különbségrendszerében a jelentés. A gyermek nem azért foglal el jelentéses helyzetet a társadalomban, mert erre valami belülről, eleve képessé teszi, hanem azért, mert pozíciója a Falloszhoz képest, negatív módon értéket vesz fel: hiányzik belőle a Fallosz. Ugyanakkor a kulcsjelölő értéke is tisztán metafizikus, és nem egyenlő a szubjektum biológiai meghatározottságával. Az Apa nem birtokolja a Falloszt, csak elfoglalja a hatalmi pozíciók rendszerében a fallikus helyzetet. (Ehhez nem feltétlenül a pénisz kell, hogy szolgáltatssa a biológiailag már determinált megkülönböztető jegyet: elég lenne az is, ha minden férfinak összetéveszthetetlenül fél méterrel nagyobb lenne az orra, mint a másik nemnek. A probléma ott kezdődne, hogy az orrot sokkal nehezebb eltakarni, álcázni, titokzatossá tenni.)

A kulcsjelölők által meghatározott társadalmi viszonyrendszerbe beillesztődött szubjektum szubjektivitása mindenkor a nyelvhasználat, a jelölés függvénye lesz. Ezért hagyja meg Kristeva a husserli fenomenológia intencionális predikációját az identitás alapvető feltételeként, a jelölés folyamatát azonban a szubjektum heterogén szerkezetében, tudatos és nem tudatos modalitásaiban egyszerre, párhuzamosan helyezi el. A szubjektumot szimbolikusán rögzítő nyelvi állítás, a jelölés a Kristeva által szemiotikusnak nevezett, heterogén, nem tudatos modalitásból táplálkozik: energiáját, készlettségét azoknak a pszichoszomatikus (ösztön)energiáknak a strukturálatlan áramlásából nyeri, amelyek eredetileg a vágy és az azonosulás (identification) elsődleges tárgyaira irányultak. Az azonosulás elfojtásával, a szimbolikusán determinált jelölő felbukkanásával kialakuló éntudat a mindenkori nyelvhasználat, a megszerkesztett, homogén nyelvi folytonosság terméke. Ezt az egységet, a predikált identitás állapotát azonban bizonyos „nem-szokványos” beszédmódok a szimbolikus szabályok megtagadásával megbontgatják. Ezért vizsgálja Kristeva azokat a „marginális diszkurzusó-

kat”, amelyek ritmikusságon, grammatikai szabálytalanságokon, brutalitáson keresztül „visszacsatolják” a szubjektumot a szimbolikus előtti, szemiotikus áramlásba, a heterogén test érzetébe. Működésükön keresztül ezek a jelölő gyakorlatok szemléltethetik a szubjektum és a jelentés keletkezését, *folyamatszerűségét*, és a szubjektum szerkezetének heterogenitását. Kristeva elképzelése a „nem-szokványos” beszédmódokról természetesen elegendő okot szolgáltat arra, hogy rendszerében (legalábbis irodalomelméleti vonatkozásaiban) a klasszikus deviáció-elmélet megjelenésére gyanazkodjunk. A gyanú igazolása már legyen az olvasó dolga.

vi.

A szubjektum tudatos modalitása Lacan szerint menekül a tudattalan elől — a szubjektum nem mer szembesülni azokkal a vágytartalmakkal, amelyek elfojtása biztosítja identitásának (látszólagos) integrációját. Slavoj Žižek ezt a meglátást kapcsolja össze a szubjektum történelmi makrodinamikájával, hogy pszichoanalitikus alapozást nyújtson annak a tételnek, amely Foucault írásait is vezérelte: az Ideológia sohasem ránkerőszakolt valóságként működik, hanem éppen ellenkezőleg, (szimbolikusan meghatározott) menekülési teret kínál fel a szubjektumnak, ahol a tudattalan fenyegető tartalmaival, folyékonyságával szemben szilárd önazonosságra találhat. Az identitás felkínált pozíciói azonban már mindig társadalmilag meghatározottak, és a Valós speciális, nyelvileg-ideológiailag megszerkesztett változatában rögzítik a szubjektumot. Žižek jelen szövege azt a kritikai megközelítést követi, amely egyszerre kívánja felhasználni a szubjektum mikrodinamikájának és makrodinamikájának elméleti részeit (ezúttal főként Marxot és Lacant), hogy szemléltesse a szubjektum elméletének egyik tézisét, mely szerint az ideológia a tudattalan kizsákmányolása. Módszertanát bizonyos tekintetben a fent említett két irányultság találkozási pontjának tekinthetjük.

vii.

A posztstrukturalista szubjektumelméletekben az összetett rendszer kidolgozására tett kísérletek mellett a nyolcvanas években megjelent egy „apokaliptikus” hangnem is; a szubjektum haláláról, a filozófiai-szemiotikai szubjektumfogalom letűntéről szóló beszéd.

Egyes kritikusok úgy látták, hogy a modern filozófiatörténet alapvető diszkontinuitásait létrehozó Marx, Nietzsche, Freud, Heidegger, Wittgenstein után a huszadik század második felének elméletalkotói (például Lacan, Althusser, Foucault), végképp „leszámoltak” a szubjektummal. Jean-Luc Nancy 1988-ban feltette tizenkilenc kortárs francia filozófusnak a kérdést: „Ki jön a szubjektum után?” (*Cahiers Confrontations*, no.20., 1989/IV.), főképp azzal a szándékkal, hogy rákérdezzen, értelmes, szükségszerű és aktuális-e a kérdés. Válogatásunk negyedik részében a szubjektum-kritika „francia iskolájának” két filozófusa, Maurice Blanchot és Gilles Deleuze válaszol (?) a kérdésre.

Szeged

Kiss Attila